

3. SKALÁRNÍ SOUČIN

Teorie

3.1. Definice. Necht' V je vektorový prostor nad polem K . Pak *skalární součin* na V je bilineární symetrická forma, tj. zobrazení $\langle \cdot, \cdot \rangle : V \times V \rightarrow K$ takové, že $\langle x, x \rangle > 0$ pro $x \in V, x \neq o$. (To znamená, že příslušná kvadratická forma je pozitivně definitní.) Reálný vektorový prostor se skalárním součinem nazýváme *euklidovský prostor*.

3.2. Definice. Necht' R^n je vektorový prostor. Definujeme skalární součin pro $x, y \in R^n, x = (x_1, x_2, \dots, x_n), y = (y_1, y_2, \dots, y_n)$ jako $\langle x, y \rangle = \sum_{i=1}^n x_i y_i$. Takto definovaný skalární součin nazýváme *standardní skalární součin*. Euklidovský vektorový prostor R^n se standardním skalárním součinem budeme značit E_n .

3.3. Definice. Velikost (*norma*) vektoru v v euklidovském prostoru V je číslo $\|v\| = \sqrt{\langle v, v \rangle}$.

3.4. Věta. (*Cauchyova-Schwartzova nerovnost*) Pro každé dva vektory u, v v euklidovském prostoru V platí

$$|\langle u, v \rangle| \leq \|u\| \|v\|$$

.

3.5. Definice. Necht' V je euklidovský prostor, $u, v \in V$. Úhel, který vektory u a v svírají je číslo $\alpha \in \langle 0, \pi \rangle$ takové, že

$$\cos \alpha = \frac{\langle u, v \rangle}{\|u\| \|v\|}$$

.

3.6. Definice. Dva vektory $u, v \in V$, kde V je euklidovský prostor, nazveme *kolmé (ortogonální)*, pokud $\langle u, v \rangle = 0$.

Dva vektory $u, v \in V$, nazveme *ortonormální*, pokud jsou ortogonální (tj. $\langle u, v \rangle = 0$) a pokud jejich velikost je rovna jedné (tj. $\|u\| = 1 \wedge \|v\| = 1$).

3.7. Věta. Necht' V je euklidovský prostor a $v_1, v_2, \dots, v_k \in V$ jsou po dvou ortogonální vektory různé od nulového. Pak jsou tyto vektory lineárně nezávislé.

3.8. Definice. Bázi tvořenou ortogonálními vektory nazveme *ortogonální báze*. Bázi tvořenou ortonormálními vektory nazveme *ortonormální báze*.

3.9. Věta. Necht' V je euklidovský prostor a $u_1, u_2, \dots, u_k \in V$ libovolné vektory. Pak existují ortogonální vektory $v_1, v_2, \dots, v_k \in V$, které generují tentýž prostor jako vektory $u_1, u_2, \dots, u_k$, to znamená

$$[u_1, u_2, \dots, u_k] = [v_1, v_2, \dots, v_k].$$

Algoritmus, s jehož pomocí lze nalézt vektory $v_1, v_2, \dots, v_k$ se nazývá *Grammův-Schmidtův ortogonalizační proces* a je popsán v úloze 1.

3.10. Definice. Řekneme, že množiny $A, B \subseteq V$ jsou *ortogonální množiny* (ozn. $A \perp B$) jestliže

$$\forall u \in A, \forall v \in B : \langle u, v \rangle = 0$$

.

3.11. Definice. *Ortogonální doplněk množiny* A v euklidovském vektorovém prostoru V nazveme množinu

$$A^\perp = \{u \in V : \langle u, v \rangle = 0, \forall v \in A\}$$

.

3.12. Definice. Nechť V je euklidovský prostor a $U \subseteq V$ je vektorový podprostor ve V . *Kolmá projekce vektoru* $v \in V$ do U je vektor $Pv \in U$ takový, že $v - Pv \perp U$.

3.13. Věta. Nechť V je euklidovský prostor a $U \subset V$ je podprostor. Potom $U \oplus U^\perp = V$.

Řešené příklady

Úloha 1: Použijte Grammův-Schmidtův ortogonalizační proces na bázi $\alpha : u_1 = (2, 0, -1)^T, u_2 = (-1, 1, 1)^T, u_3 = (1, 1, 1)^T$ vektorového prostoru E_3 .

Řešení: Budeme hledat ortogonální bázi $\beta : [v_1, v_2, v_3]$

1) Za v_1 zvolíme libovolně jeden ze tří vektorů původní báze α , např.

$$v_1 = u_1$$

a tedy

$$v_1 = (2, 0, -1)^T$$

2) Hledáme druhý vektor báze v_2 ve tvaru

$$v_2 = u_2 + p_1 v_1$$

tuto rovnost skalárně vynásobíme vektorem v_1

$$\langle v_1, v_2 \rangle = \langle v_1, u_2 \rangle + p_1 \langle v_1, v_1 \rangle$$

požadujeme, aby vektory v_1, v_2 byly kolmé, proto skalární součin $\langle v_1, v_2 \rangle = 0$; zbylé skalární součiny můžeme už lehce spočítat $\langle v_1, u_2 \rangle = -3, \langle v_1, v_1 \rangle = 5$, pak

$$0 = -3 + 5p_1 \quad \text{z toho plyne} \quad p_1 = \frac{3}{5}$$

a tedy

$$v_2 = (-1, 1, 1)^T + \frac{3}{5}(2, 0, -1)^T$$

$$v_2^0 = \left(\frac{1}{5}, 1, \frac{2}{5}\right)^T$$

můžeme do báze zvolit libovolný násobek tohoto vektoru, pro snadnější počítání tedy volme

$$v_2 = (1, 5, 2)^T$$

3) Nyní zbývá najít ještě třetí vektor báze v_3 , který musí být kolmý k oběma předchozím vektorům v_1 a v_2 ; předpokládejme jej ve tvaru

$$v_3 = u_3 + q_1 v_1 + q_2 v_2$$

tuto rovnost nejdříve skalárně vynásobíme vektorem v_1 a pak vektorem v_2 , čímž dostáváme soustavu dvou rovnic o dvou neznámých q_1 a q_2

$$\langle v_3, v_1 \rangle = \langle u_3, v_1 \rangle + q_1 \langle v_1, v_1 \rangle + q_2 \langle v_2, v_1 \rangle$$

$$\langle v_3, v_2 \rangle = \langle u_3, v_2 \rangle + q_1 \langle v_1, v_2 \rangle + q_2 \langle v_2, v_2 \rangle$$

z požadavku vzájemné ortogonalitě všech vektorů báze β plyne

$$0 = 1 + 5q_1 \quad \text{z toho plyne} \quad q_1 = -\frac{1}{5}$$

$$0 = 8 + 30q_2 \quad \text{z toho plyne} \quad q_2 = -\frac{4}{15}$$

tedy

$$v_3^0 = (1, 1, 1)^T - \frac{1}{5}(2, 0, -1)^T - \frac{4}{15}(1, 5, 2)^T = \left(\frac{1}{3}, -\frac{1}{3}, \frac{2}{3}\right)^T$$

opět můžeme do báze β zvolit libovolný násobek tohoto vektoru, např.

$$v_3 = (1, -1, 2)^T$$

a tedy $\beta = [(2, 0, -1)^T, (1, 5, 2)^T, (1, -1, 2)^T]$

Úloha 2: Necht' $W = [(1, -1, 1, 0, 0)^T, (1, 0, 1, 0, 1)^T, (1, 1, 0, -1, 1)^T]$ je podprostor v E_5 . Najděte ortogonální doplněk $W^\perp$ tohoto podprostoru.

Řešení: Podle definice 3.10. je ortogonální doplněk podprostoru množina všech vektorů kolmých ke všem vektorům zadaného podprostoru. Rozmyslíme-li si tuto definici, je zřejmé, že stačí hledat množinu všech vektorů kolmých k vektorům báze podprostoru W . Označíme

si vektory báze postupně v_1, v_2, v_3 a uvažujeme libovolný vektor $x = (x_1, x_2, x_3, x_4, x_5)^T$ takový, že $x \in W^\perp$, pak platí:

$$x \in W^\perp \quad \text{právě když} \quad x \perp v_1 \wedge x \perp v_2 \wedge x \perp v_3$$

a tedy

$$x \in W^\perp \quad \text{právě když} \quad \langle x, v_1 \rangle = 0; \langle x, v_2 \rangle = 0; \langle x, v_3 \rangle = 0$$

$$\begin{array}{r} \text{z toho plyne} \\ x_1 - x_2 + x_3 = 0 \\ x_1 + x_3 + x_5 = 0 \\ x_1 + x_2 - x_4 + x_5 = 0 \end{array}$$

dále řešíme tuto soustavu rovnic pro nalezení tvaru vektoru x úpravou na schodovitý tvar pomocí elementárních řádkových úprav

$$\begin{aligned} \left(\begin{array}{ccccc|c} 1 & -1 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 1 & 0 & 1 & 0 \\ 1 & 1 & 0 & -1 & 1 & 0 \end{array} \right) &\sim \left(\begin{array}{ccccc|c} 1 & -1 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 2 & -1 & -1 & 1 & 0 \end{array} \right) \sim \\ &\sim \left(\begin{array}{ccccc|c} 1 & -1 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 1 & 1 & 0 \end{array} \right) \end{aligned}$$

zavedeme parametry a, b a dostáváme:

$$x_5 = b; x_4 = a; x_3 = -a - b; x_2 = -b; x_1 = a$$

podprostor vektorů x , což je podprostor vektorů kolmých na vektory báze podprostoru W , a tedy ortogonální doplněk podprostoru W , je generován vektory, které dostáváme nezávislou volbou parametrů a a b

$$W^\perp = [(1, 0, -1, 1, 0)^T, (0, -1, -1, 0, 1)^T]$$

Úloha 3: Najděte kolmý průmět vektoru v do podprostoru $W = [w_1, w_2]$ v E_4 , kde $w_1 = (1, -1, -1, 2)^T$, $w_2 = (3, 1, 0, 1)^T$, $v = (-2, 2, 2, 5)^T$.

Řešení: Kolmý průmět Pv vektoru v předpokládáme ve tvaru lineární kombinace vektorů báze podprostoru W , do kterého promítáme

$$Pv = a_1 w_1 + a_2 w_2$$

Aby šlo o kolmou projekci, musí být podle definice 3.11. vektor $v - Pv$ kolmý na podprostor W , a tedy musí platit:

$$\begin{array}{l} v - Pv \perp w_1 \\ v - Pv \perp w_2 \end{array}$$

z toho plyne

$$\begin{aligned} \langle v, w_1 \rangle - a_1 \langle w_1, w_1 \rangle - a_2 \langle w_2, w_1 \rangle &= 0 \\ \langle v, w_2 \rangle - a_1 \langle w_2, w_1 \rangle - a_2 \langle w_2, w_2 \rangle &= 0 \end{aligned}$$

po vyčíslení skalárních součinů dostáváme:

$$\begin{aligned} 8 - 7a_1 - 6a_2 &= 0 \\ 1 - 6a_1 - 11a_2 &= 0 \end{aligned}$$

řešením této soustavy rovnic je $a_1 = 2$ a $a_2 = -1$, tedy

$$Pv = 2(1, 1, -1, 2) - (3, 1, 0, 1) = (-1, 1, -2, 3)$$

Cvičení

1. Zjistěte zda je zobrazení $g : R^2 \times R^2 \rightarrow R$ skalární součin

(a) $g(x, y) = x_1y_1 + x_1y_2 + x_2y_1 + x_2y_2$

(b) $g(x, y) = 4x_1y_1 + 2x_1y_2 + 5x_2y_2$

(c) $g(x, y) = x_1y_1 + x_1y_2 + x_2y_1 + 2x_2y_2$

2. Zjistěte, zda je zobrazení $g : R^3 \times R^3 \rightarrow R$ skalární součin

(a) $g(u, v) = 3u_1v_1 - u_1v_2 - u_2v_1 + 2u_2v_2 + u_1v_3 + u_3v_1 + u_3v_3$

(b) $g(u, v) = 2u_1v_1 - u_1v_2 - u_2v_1 + u_3v_3$

(c) $g(u, v) = u_1v_1 + 2u_1v_2 - u_2v_1 + u_2v_2 + u_3v_1 + 2u_3v_3$

(d) $g(u, v) = u_1v_1 + 2u_2v_2 - u_2v_3 - u_3v_2 + 3u_3v_3$

(e) $g(u, v) = 3u_1v_1 + u_1v_2 + u_2v_1 + u_2v_2 + u_3v_3$

3. Ve vektorovém prostoru $R_2[x]$ je pro libovolné dva polynomy f, g definováno reálné číslo $\langle f, g \rangle$. Rozhodněte, zda je takto definován skalární součin.

(a) $\langle f, g \rangle = \int_{-1}^1 f(t)g(t)dt$

(b) $\langle f, g \rangle = 1$

4. Ve vektorovém prostoru $Mat_{22}(R)$ je pro libovolné vektory $A = \begin{pmatrix} a_1 & a_2 \\ a_3 & a_4 \end{pmatrix}$, $B = \begin{pmatrix} b_1 & b_2 \\ b_3 & b_4 \end{pmatrix}$ definováno reálné číslo $\langle A, B \rangle$. Rozhodněte, zda je takto definován skalární součin.

(a) $\langle A, B \rangle = \det(A \cdot B)$

(b) $\langle A, B \rangle = \det(A + B)$

- (c) $\langle A, B \rangle = a_1 b_1 + a_4 b_4$
 (d) $\langle A, B \rangle = a_1 b_1 + a_2 b_2 + a_3 b_3 + a_4 b_4$
5. Zkuste na R^2 najít takový skalární součin, aby vektory u a v byly na sebe kolmé.
- (a) $u = (1, 2)^T, v = (2, 3)^T$
 (b) $u = (-5, 2)^T, v = (10, -4)^T$
6. Najděte ortogonální bázi podprostoru generovaného vektory $(3, 2, -4, 6)^T, (8, 1, -2, -16)^T, (5, 12, -14, 5)^T, (11, 3, 4, -7)^T$ v euklidovském prostoru E_4 .
7. Určete ortogonální bázi podprostoru generovaného vektory $(1, 0, 4, -1)^T, (1, -4, 0, 1)^T, (-4, 1, 1, 0)^T$ a jeho ortogonálního doplňku v euklidovském prostoru E_4 .
8. Gramm-Schmidtovým ortogonalizačním procesem sestrojte ortogonální bázi podprostoru generovaného vektory $(1, 1, -1, -1)^T, (1, -1, 1, 1)^T, (-1, -2, 0, 1)^T$ v euklidovském prostoru E_4 .
9. V euklidovském prostoru V nalezněte ortogonální bázi podprostoru W , je-li:
- (a) $V = E_4, W = [(1, 2, 2, -1)^T, (1, 1, -5, 3)^T, (3, 2, 8, -7)^T]$
 (b) $V = E_4, W = [(1, 0, 1, 0)^T, (0, 1, 0, -7)^T, (3, -2, 3, 14)^T]$
 (c) $V = E_5, W = [(1, 2, 0, 1, 2)^T, (1, 1, 3, 0, 1)^T, (1, 3, -3, 2, 3)^T, (1, -1, 9, -2, -1)^T]$
 (d) $V = E_5, W = [(1, -1, 0, 1, 1)^T, (1, -1, 1, 0, -1)^T, (1, -2, -2, 0, 0)^T, (1, -4, 1, 3, 4)^T]$
10. V euklidovském prostoru E_4 jsou dány vektory u, v . Ukažte, že tyto vektory jsou ortogonální a doplňte je na ortogonální bázi celého prostoru. Přitom:
- (a) $u = (1, -2, 2, 1)^T, v = (1, 3, 2, 1)^T$
 (b) $u = (2, 3, -3, -4)^T, v = (-1, 3, -3, 4)^T$
 (c) $u = (1, 7, 7, 1)^T, v = (-1, 7, -7, 1)^T$
11. Najděte ortogonální bázi vektorového prostoru $R_3[x]$ se skalárním součinem definovaným $\langle f, g \rangle = \int_{-1}^1 f(t)g(t)dt$. Najděte matici přechodu od nalezené báze α do standardní báze $[1, x, x^2, x^3]$.
12. V euklidovském prostoru E_5 je dán podprostor W . Nalezněte ortogonální bázi ortogonálního doplňku $W^\perp$, je-li:
- (a) $W = \{(r + s + t, -r + t, r + s, -t, s + t); r, s, t \in R\}$
 (b) $W = [(1, -1, 2, 1, -3)^T, (2, 1, -1, -1, 2)^T, (1, -7, 12, 7, -19)^T, (1, 5, -8, -5, 13)^T]$
13. V euklidovském prostoru E_4 nalezněte ortonormální bázi podprostoru vektorů, které jsou ortogonální k vektorům $u = (1, 1, 1, 1)^T, v = (1, -1, -1, 1)^T, w = (2, 1, 1, 3)^T$.

14. Určete všechny hodnoty parametru $a \in \mathbb{R}$, pro které je zadaný vektor u z euklidovského prostoru V normovaný. Přitom:
- (a) $V = E_5$, $u = (a + 1, 0, a + 2, 0, a + 1)^T$
  - (b) $V = R_2[x]$, se skalárním součinem $\langle f, g \rangle = \int_0^1 f(t)g(t)dt$, $u = 3x^2 + a$
  - (c) $V = R_2[x]$, se skalárním součinem $\langle f, g \rangle = \int_{-1}^1 f(t)g(t)dt$, $u = 3x^2 + a$
15. Najděte ortogonální doplněk podprostoru P generovaného vektory $(-1, 2, 0, 1)^T$, $(3, 1, -2, 4)^T$, $(-4, 1, 2, -4)^T$ v E_4 .
16. V euklidovském prostoru E_4 jsou dány podprostory $W = [u_1, u_2, u_3]$ a $S = [v]$, kde $u_1 = (1, 1, 1, 1)^T$, $u_2 = (-2, 6, 0, 8)^T$, $u_3 = (-3, 1, -2, 2)^T$, $v = (1, a, 3, b)^T$.
- (a) Nalezněte ortogonální bázi W .
  - (b) Určete hodnoty a, b tak, aby podprostory W, S byly kolmé.
17. Najděte ortogonální průmět vektoru $(1, 2, 3)^T$ do podprostoru generovaného vektory $(-1, 1, 1)^T$, $(1, 1, 1)^T$ v E_3 .
18. Nechť je $L = [u, v, w]$ podprostor v E_4 . Najděte kolmý průmět vektoru z do $L^\perp$.
- (a) $z = (4, 2, -5, 3)^T$, $u = (5, 1, 3, 3)^T$, $v = (3, -1, -3, 5)^T$, $w = (3, -1, 5, -3)^T$
  - (b) $z = (2, 5, 2, -2)^T$, $u = (1, 1, 2, 8)^T$, $v = (0, 1, 1, 3)^T$, $w = (1, -2, 1, 1)^T$
19. V euklidovském prostoru V najděte ortogonální projekci vektoru u do podprostoru W , je-li:
- (a) $V = E_4$, $u = (-2, 2, 2, 5)^T$, $W = [(1, 1, -1, 2)^T, (3, 1, 0, 1)^T, (2, 0, 1, -1)^T]$
  - (b) $V = E_4$, $u = (2, 7, -3, -6)^T$, $W = \{(r + s, r + s, -r - 3s, 2r + 3s); r, s \in \mathbb{R}\}$
  - (c) $V = E_4$, $u = (1, 2, 3, 4)^T$, $W = [(0, 1, 0, 1)^T]$
  - (d) $V = E_4$, $u = (4, -1, -3, 4)^T$, $W = [(1, 1, 1, 1)^T, (1, 2, 2, -1)^T, (1, 0, 0, 3)^T]$
20. Nechť u, v jsou vektory z euklidovského prostoru V . Dokažte, že platí nerovnost $|\|u\| - \|v\|| \leq \|u - v\|$.
21. Dokažte, že pro libovolných n reálných čísel $x_1, x_2, \dots, x_n$ platí nerovnost

$$\frac{x_1 + x_2 + \dots + x_n}{n} \leq \sqrt{\frac{x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_n^2}{n}}.$$

(Návod: Použijte Cauchyovu-Schwartzovu nerovnost.)